

Zbornik radova: *Hum i Hercegovina kroz povijest*, Hrvatski institut za povijest, Biblioteka hrvatska povjesnica – Posebna izdanja – Zbornici radova, Zagreb: 2011, Knjiga 1, 866 str. + Knjiga 2, 760 str.

Međunarodni naučni skup *Hum i Hercegovina kroz povijest* održan je u Mostaru od 5. do 6. novembra 2009. godine u organizaciji Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu i Sveučilišta u Mostaru. Bogati program tog skupa, na kome je učešće uzelo više od 50 stručnjaka raznih profila, objelodanjen je u dvotomnom istoime-nom izdanju sa ukupno 46 objavljenih priloga na preko 1600 stranica (866 + 760). U uvodnom izlaganju *Humska zemlja Hercegovina* (9-14) glavni urednik Zbornika Ivica Lučić u najkraćim crtama prezentirao je najvažnije historijske periode u Humu/Hercegovini naglašavajući kontinuitet posebnosti i imena ovog prostora, ideju koja će se provlačiti kroz mnoge radove. O jako raširenim stereotipima prema Hercegovini i Hercegovcima u još jednom uvodnom izlaganju pisao je Nino Raspudić (15-21).

Dio Zbornika sa stručnim člancima otvorio je rad Boška Marijana s Filozofskog fakulteta u Osijeku *Protopovijesno doba u Hercegovini* (25-54). Ističući da se protopovijesno doba različito manifestiralo u istočnoj i zapadnoj Hercegovini, autor ipak prepoznaje njegove dvije razvojne faze – stariju, protopovijesnu, koja odgovara vremenu V i IV st. pr. n. e. i mlađu, helenističku fazu, koja obuhvaća posljednja tri stoljeća do početka nove ere. U drugom radu *Kulturna baština u Tihaljini od prapovijesti do*

srednjega vijeka (55-83) Anđelko Mijatović se odlučio dati prilog proučavanju prošlosti lokalne sredine svog rodnog sela Tihaljine, smještenog oko rijeke Trebižat u općini Grude. Hronološki pregled najstarijih dokaza ljudskog djelovanja počet je s Ravlića pećinom, u kojoj su pronađeni nalazi stari preko 9.000 godina. Srednjovjekovna kulturna baština Tihaljine danas je svedena na osam nekropola sa ukupno 206 stećaka, ruševine srednjovjekovnog Mukoš-grada, te toponim "Sandaljevica" za komad obradive zemlje uz Trebižat, koji autor vezuje za ime velikog bosanskog vojvode Sandalja Hranića Kosače.

Srednjovjekovni Hum je bio naročito značajna faza prošlosti Hercegovine, pa stoga ne čudi da je skoro polovina radova u prvom tomu Zbornika (19) posvećena upravo ovom historijskom periodu. Ako ih tematski razvrstamo, utvrdit ćemo da vrijeme ranog srednjeg vijeka obrađuju tri rada. Iz saradnje Pere Marijanovića, nedavno preminulog profesora sa Građevinskog fakulteta u Mostaru, Željka Raguža i Stanislava Vukorepa proizišao je rad *Moguće geološko-morfološke poveznice Hercegovine s povijesnim nazivom 'Crvena Hrvatska'* (85-98). Porijeklo toponima "Crvena Hrvatska", spomenutog prvo kod Konstantina Porfirogeneta, a zatim i popa Dukljanina, autori zanimljivom tezom vežu s intenziv-

no crvenom bojom stijena tog područja, koja potječe od naslaga minerala boksita i *terra rosa*. Arheolog Vladimir Sokol se u radu *Gdje se nalazila Porfirogenetova Paganija i granica sa Zahumljem* (197-216) pozabavio ubiciranjem jedne od pokrajina spomenutih u *De administrando imperio*. Autor Porfirogenetovu pokrajinu veže sa rimskim administrativnim sistemom, a kao višestoljetnu granicu Paganije i njenih župa Rastoke, Mokrog i Dalena sa Zahumljem identificira rijeku Neretvu, koja je ujedno predstavljala i granicu ikavskog s ijekavskim narječjem. Mladen Ančić u radu *Ranosrednjovjekovni Neretvani ili Humljani – tragom zabune koju je prouzročilo djelo De administrando imperio* (217-278) većim dijelom teksta donosi sustavnu kritiku prije svega interpretacije kontroverznog djela Cara-pisca. Osvrćući se ponajprije na srpsku historiografiju (a posebno na jedno od njenih novijih djela – *Humska zemlja u srednjem veku*, Siniše Mišića, 1996), ali i na pojedine hrvatske autore (*Hrvatske zemlje u prošlosti i sadašnjosti*, Dominik Mandić, 1973), Ančić ističe težnje koje su prožimale historiografiju XIX i XX stoljeća – težnje izjednačavanja pojmova “Hrvati” i “Srbi” iz DAI s modernim nacionalnim imenima Hrvati i Srbi. Ne poričući značaj etniciteta za onovremene narode, autor je širokom erudicijom pokazao načine i posljedice njihove modernizacije. Nakon tako postavljene dijagnoze historiografskog čitanja djela *De administrando imperio*, u završnom dijelu teksta autor se osvrće na jednu od njegovih posljedica – stvaranje mitologema o neretvanskoj državi i njenim stanovnicima Paganima/Neretvanima. Ističući da je takav naziv očito inostranog porijekla, Ančić smatra da je ta zajednica samu sebe vidjela u drugačijem svjetlu i nazivala se “Humljani”. U ovom radu izneseni su brojni stavovi

koji tek trebaju dobiti svoju historiografsku ocjenu, no hrabrost autora u suprotstavljanju uvriježenoj historiografskoj tradiciji, staroj stoljeće i po, zaslužuje pažnju.

Teme iz vjerskih prilika i crkvene organizacije privukle su pažnju većeg broja istraživača. Ante Škegro osvrnuo se na najraniji period prisustva kršćanstva na prostoru Hercegovine u članku: *Ranokršćanska crkvena organizacija s hercegovačkih prostora* (99-116). Biografske podatke čelnih ljudi katoličkih biskupija u Hercegovini, njih ukupno 115-120, tokom više stoljeća postojanja biskupija, obradio je don Tomo Vukšić u radu pod naslovom *Biskupi koji su upravljali Katoličkom crkvom u Hercegovini* (117-132). Vinicije B. Lupis, mahom na osnovu objavljenih izvora i stručne literature, u radu *Povijesni pregled Zahumske (Stonske) biskupije od početaka do 1300. godine* (133-156) daje sažet prikaz vjerskih prilika u Stonu, naglašavajući njegov važan geostrateški položaj, od prvog spomena ove biskupije iz 877. do 1300. godine, kada se dekretom pape Bonifacija VIII utemeljuje Korčulansko-stonska biskupija. Sumirajući svoja ranija istraživanja, Dijana Korać, sa Sveučilišta u Mostaru, predstavila se prilogom *Religijske prilike u humskoj zemlji od XIII stoljeća do pada pod osmansku vlast* (473-494). Prema autorici, vjerska situacija u Humu se komplikuje 1219. godine osnivanjem autokefalne Srpske pravoslavne crkve, tj. Stonske eparhije, kao i naseljavanjem Vlaha na ove prostore. U izlaganju nepotkrijepljenom izvorima autorica nastoji dokazati da na području Humske zemlje početkom XV stoljeća nije bilo zajednica Crkve bosanske, navodeći kao argument samo to da se u diplomatskoj službi vojvode Sandalja pripadnici Crkve bosanske javljaju tek od 1419. godine. Dijelom se srednjeg vijeka dotiče i rad fra

Hrvatina Gabrijela Jurišića *Mučenici i sveci humske zemlje od XIV do XIX stoljeća* (495-528).

Zbornik je s nekoliko članaka iz područja historije umjetnosti i proučavanja stećaka doprinio i historiografiji ovih segmenata srednjovjekovnog života u Hercegovini, istina pretežno na polju istraživanja kršćanske umjetnosti. Tu spadaju radovi Marinka Tomasovića *Crkvena arhitektura Huma – od kasnoantičke tradicije do srednjovjekovnih načela* (157-196); Miroslava Palamete *Kršćanska likovnost na stećcima* (279-330); nedavno preminulog Zdenka Žeravice *Križevi kao simbol kršćanstva na srednjovjekovnim kamenim nadgrobnim spomenicima – mramori (tzv. stećci) u Konavlima* (331-402); Marka Babića *Prinos hercegovačkoj hagiotoonomastici* (403-432) i Milke Tice *Lednička nekropola* (433-472).

Neki od najzanimljivijih radova ovog Zbornika po tematici pripadaju proučavanju ekonomsko-društvene historije. Marinka Šimić sa Staroslavenskog instituta u Zagrebu osvrnula se na razinu pismenosti srednjovjekovnih stanovnika Huma: *Pismenost u srednjovjekovnoj Hercegovini* (529-560). Počevši od Humačke ploče, "najstarijeg natpisa iz Bosne i Hercegovine pisanog ćirilsko-glagoljaškim grafemima", autorica analizira sve srednjovjekovne pisane spomenike, uključujući i nedavno pronađeni natpis popa Tjehodraga na lokalitetu Podvornice na Livanjskom polju. Najvredniji dio rada Milka Brkovića *Srednjovjekovna humska kancelarija* (561-600) predstavlja doneseni "Popis i regeste isprava srednjovjekovne humske kancelarije". Rad Pave Knezovića i Šime Deme *Latinitet u Hercegovini prije 1852. godine* (601-626) tematski znatno izlazi iz srednjovjekovnog perioda i daje pregled stvaralaštva na latinskom jeziku u Hercegovini, od prvih pojava pisme-

nosti do 1852. godine s naročitim osvrtom na ulogu franjevacu u ovom procesu.

Hercegovina je u srednjem vijeku bila izuzetno važno tranzitno područje koje je privlačilo ljude iz svih dijelova tada poznatog svijeta. Radmilo Pekić s Filozofskog fakulteta u Kosovskoj Mitrovici u radu *Strani trgovci na području srednjovjekovne Hercegovine* (627-646) bavi se isključivo ulogom firentinskih trgovaca u trgovini solju, olovom i bosanskim robljem, te se tako nadovezuje na svoju doktorsku disertaciju *Firentinci na Balkanu 1300-1600*. Među temama ovog Zbornika historiografija o hercegovačkim Vlasima dobila je svoj prilog u radu Esada Kurtovića s Filozofskog fakulteta u Sarajevu *Seniori hercegovačkih vlahu* (647-696). Na osnovu velike količine neobjavljene građe Dubrovačkog arhiva, autor analizira do sada manje poznato pitanje senioriteta za više od dvadeset vlaških skupina. U prvo doba Vlasi su se nalazili pod direktnom jurisdikcijom bosanskih vladara, da bi kasnije priznavali vazalitet bosanskih velmoža. Treba istaći i da je autor donekle korigirao ranije stavove historiografije (D. Kovačević-Kojić) o pitanju pripadništva Vlahu onom senioru na čijem posjedu se nalaze, utvrdivši da ima odstupanja od tog principa. Zaključni rad sa srednjovjekovnom temom je *Hercegovina zemlja od propasti Bosne do definitivnog pada pod Turke, u svjetlu suvremenih bizantskih i osmanskih izvora* (697-742) autora Petra Vrankića s Katoličkog teološkog fakulteta Univerziteta u Augsburgu. Ovaj rad je jako značajan jer na sažet način donosi prikaz pisanja bizantskih i osmanskih historičara i ljetopisaca, suvremenih posljednjim danima ostataka Bosanskog kraljevstva.

Osmanski period, također jako važan za hercegovačko područje, izraženo je zanezaren u ovom Zborniku. Izostanak priloga

bilo kojeg eminentnog osmaniste iz Bosne i Hercegovine ili okolice doprinio je činjenici da je pet objavljenih radova na vrlo niskom naučnom nivou. Siromašni naučnim aparatom, u potpunosti oslonjeni na literaturu, bez upotrebe izvora, a uz to (neki od njih) i prilično tendenciozno pisani, ovi radovi neće ostaviti nikakvog traga za proučavanje skoro 500 godina dugog perioda prošlosti Hercegovine.

Druga knjiga Zbornika donosi 19 radova orijentisanih na historijat Hercegovine u periodu od austrougarske okupacije do najnovijih dešavanja s kraja 20. stoljeća. Ovaj tom je obogaćen i s 5 blokova slikovnih priloga u kojima se nalaze 194 fotografije koje predstavljaju interesantan dodatak riječima opisanim dešavanjima u naučnim člancima. Ivica Šarac preglednim radom *Hercegovina u razdoblju austrougarske uprave* (11-52) najprije naglašava i opravdava isticanje Hercegovine na Berlinskom kongresu kao posebne pokrajine u odnosu na Bosnu. Ostali dijelovi ovog rada odnose se na stanovništvo Hercegovine u periodu austrougarske uprave, razne političke i vjerske pokrete, kao i na osnovnu filozofiju novih vladara, koja je definisana kao održanje zatečenog stanja i ravnoteže među nacionalnim skupinama. Seka Brkljača s Instituta za istoriju u Sarajevu u radu *Urbanizacija Hercegovine – demografski i privredni razvoj gradova od 1878. do 1941. godine* (53-88) na primjeru 11 gradskih naselja analizira proces transformacije hercegovačkih gradova iz perioda tipične orijentalno-islamske urbanizacije u eru modernizacije i razvoja evropskih urbanih modela, a zatim i njihov položaj do okončanja i narednog historijsko-političkog perioda – Kraljevine SHS. Od značaja je za historijat dijela zapadne Hercegovine, koji je manje u fokusu interesovanja, rad Jure

Krište *Zaboravljeno mjesto: duvanjski kraj tijekom prve polovice XX. stoljeća* (241-294).

Položaj i politička organizacija hercegovačkih Hrvata u periodu 1878–1941. godine predmet je nekoliko radova u drugoj knjizi Zbornika. Razlikama u razvoju hrvatskog nacionalnog identiteta između hercegovačkih i bosanskih Hrvata bavi se Zoran Grijak *Analiza identitetskih odrednica bosanskih i hercegovačkih Hrvata u austrougarskom razdoblju* (89-132), Zdravko Dizdar analizira *Položaj Hrvata u istočnoj Hercegovini između dvaju svjetskih ratova (1918.–1941.)* (195-240), dok Josip Ivanović s Učiteljskog fakulteta u Subotici u svom radu *Mjesto i značaj Huma i Hercegovine u nacionalnoj svijesti bunjevačkih Hrvata* (411-424) ukazuje na tri bitna momenta koja su dovela do zastoja u normalnom razvoju nacionalne svijesti bunjevačkih Hrvata: 1. nedovoljno poznavanje vlastite povijesti; 2. ogroman utjecaj stereotipa i bajkolikih priča u spoimanju vlastite prošlosti; 3. mala pozornost posvećena suvremenom znanstvenom izučavanju prošlosti. Najjačim političkim strankama u Hrvata između dva rata bave se dvojica autora. Zlatko Matijević s Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu proučava nastanak i izborne rezultate Hrvatske težačke stranke u pet godina njenog djelovanja: *Hrvatska težačka stranka u političkom životu hercegovačkih Hrvata – katolika (1919. – 1923.)* (295-316). Kao glavne političke figure ove stranke autor identificira fra Jozu Markušića, Antu Milorada, Juraja Šuteja, Stjepana Jankovića i druge. Uspjehe nove sile na bosanskohercegovačkoj političkoj sceni analizira Ivica Glibušić u radu *Izborni uspjesi Hrvatske republikanske seljačke stranke na skupštinskim izborima 1923. u Mostarskoj oblasti* (317-330). Dosta drugačiji oblik društvenog organiziranja obradio je Mario

Jareb: *Prilozi za povijest Ustaške organizacije u Hercegovini i među Hercegovcima do travnja 1941.* (361-378).

Povijesni pregled razvoja mostarskog štamparstva donose Šimun i Ivica Musa: *Hrvatske političke novine u Mostaru na smjenu XIX. i XX. stoljeća* (133-148). Iako su glavna tema ovog rada dva politička glasila *Glas Hercegovca* i *Osvit*, koja su djelovala u austrougarsko doba, autori pažnju posvećuju i prvim koracima novinarstva u Mostaru otpočetim osnivanjem prve štamparije 1872. godine. Tematikom vezanom za novine kao historijski izvor bavi se i Ivana Šubic u radu *Zagrebački tisak o Hercegovini između dvaju svjetskih ratova (1918. - 1941.)* (379-410). Autorica zaključuje da su vijesti o Hercegovini štire i uglavnom locirane u rubrici "Pokrajinske vijesti". Jedan od rijetkih priloga koji nije vezan za položaj hercegovačkih Hrvata katolika proizišao je iz pera Zlatka Hasanbegovića s Instituta društvenih znanosti "Ivo Pilar": *Hercegovački disidenti Jugoslavenske muslimanske organizacije u kraljevoj diktaturi 1929.-1935.* (345-360). Autor se bavi djelatnošću Saliha Baljića, jednog od rijetkih aktivista JMO-a koji se nakon uvođenja šestojanuarske diktature nije povukao u ilegalu, već je sa disidentima HSS-a okupljenim oko Nikole Precce oformio režimski katoličko-muslimanski blok koji je početkom 1935. godine kratkotrajno preuzeo vlast na Mostarskoj općini.

Ratnim i neposrednim poratnim dešavanjima bavi se četvero autora. Nikica Barić s Hrvatskog instituta za povijest u radu *Uloga Mostara kao točke za opskrbu Dalmacije nakon kapitulacije Kraljevine Italije u rujnu 1943. godine* (449-458) proučava situaciju nakon 8. septembra 1943. godine kada je Dalmacija ušla u sastav NDH, te teškoće sa dostavom hrane u to područje. U

rješenju nastalog problema veliku ulogu je imala Hercegovina, posebno Mostar, te prevozničko društvo Pere Miloša iz Žitomislića. Neslavnim dešavanjima u zapadnoj Hercegovini posvećeno je izlaganje Tomislava Jonjića *Pokolj širokobrijeških franjevača u kontekstu uspostave jugoslavenske komunističke vlasti* (459-490), dok se Miroslav Akmadža bavi *Položajem Katoličke crkve u Hercegovini u prvim godinama komunističke vladavine* (491-508). Autor je istakao sve probleme i poteškoće s kojima se Katolička crkva susretala sve do formiranja Udruženja "Dobri pastir", nakon čega su odnosi s državom donekle uređeni. Vera Katz u radu *Nekoliko primjera ideološke upotrebe "narodnog prosvjećivanja" u Hercegovini 1945.-1952.* (509-528) na osnovu čestih promjena administrativno-teritorijalnog uređenja Bosne i Hercegovine analizira načine na koje je Partija omogućavala nesmetan utjecaj na javno mnijenje i društvene odnose. Naročito su interesantni primjeri interpretacije prošlosti upotrebljavani u svrhu "narodnog prosvjećivanja".

Najpoznatiji događaj koji se desio u Hercegovini tokom socijalističke Jugoslavije obradio je Husnija Kamberović sa sarajevskog Instituta za istoriju u članku *Mostarsko savjetovanje 1966. godine* (557-588). Analizirajući uzroke, tok i posljedice ovog savjetovanja, autor ističe da je ono imalo ogroman utjecaj u otvaranju prije svega tzv. "hrvatskog pitanja", ali i općenito u razvoju nacionalne svijesti stanovništva Bosne i Hercegovine. Istovremeno, savjetovanje je bilo i manifestacija težnji bosanskohercegovačkog komunističkog vođstva u stjecanju što boljeg statusa u Federaciji. Istaknutiju ulogu u diskusiji vodili su Vaso Gačić, Stjepan Dodik, Krešo Buntić, Cvijetin Mijatović, Huso Koluder i drugi. Interesantno je da je početak savjetovanja bio pla-

niran za nešto raniji termin, ali je prolongirano sve do 30. septembra 1966. godine zbog dešavanja na Brijunskom plenumu. Dešavanja u posljednjim godinama SFRJ analizira Ivica Lučić u radu *Jesen komunizma i Jugoslavije. Bosna i Hercegovina u završnom desetljeću komunističke Jugoslavije (1980.–1990.) s posebnim osvrtom na Hercegovinu* (589-627). Kao najvažnije događaje u Hercegovini u ovom periodu autor identificira ukazivanje Gospe u Međugorju skupini djece (1981) i neumsku aferu (1989). U završnom prilogu drugog toma *Zbornika Davor Marijan obrađuje ratna dešavanja u prvim godinama nakon raspada Jugoslavije i neslavnu ulogu Jugoslavenske narodne armije u njima: Djelovanje Jugoslavenske narodne armije u Hercegovini 1990.–1992.* (629-651).

Svaki historijsko-geografski region ima kako svoj identitet tako i težnju da se taj identitet izrazi, očuva i ostane naglašen, kako se s njim ne bi utopio u širu društvenu zajednicu i identitet njegovih stanovni-

ka. Negiranje takve vrste identiteta može dovesti samo do negativnih posljedica kao što su stereotipi, međuregionalni jazovi i slično. No, također i pretjerano isticanje tog identiteta, ili još gore, njime zamaskirane teritorijalno-političke pretenzije drugih subjekata rade upravo protiv tog jedinstvenog identiteta određenog makro ili mikroregiona. Sva ova strujanja mogu se pronaći u Zborniku radova *Hum i Hercegovina kroz povijest*. I pored jasno vidljivih nedostataka izraženih u obradi određenih historijskih perioda, naročito osmanskog doba, ipak će ovaj Zbornik brojem objavljenih radova i širinom obrađenih tema zasigurno postati nezaobilazna historiografska jedinica u proučavanju prije svega srednjovjekovne, kao i novije prošlosti Hercegovine. Kvaliteta tehničke izrade je na visokom nivou i u tom pogledu Zbornik može biti uzor svim izdavačima i priređivačima ■

Dženan Dautović

Radovi, (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija). Knjiga XVI/2, Sarajevo: Filozofski fakultet, 2012, 542 str.

Ovaj broj *Radova* posvećen je nedavno preminulom prof. dr. Iljasu Hadžibegoviću (1938-2010). U njemu su objavljeni radovi s *Okruglog stola Iljas Hadžibegović – čovjek naučnik, pedagog*, održanog 27. aprila 2011. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

Novi XVI/2 broj *Radova* Filozofskog fakulteta u Sarajevu podijeljen je na šest poglavlja koja za sebe čine jednu cjelinu. Dobar odabir pojedinih cjelina ponudio je

kvalitetne i stručne radove nekoliko generacija historičara Bosne i Hercegovine.

U prvoj cjelini pod nazivom *Okrugli stol Iljas Hadžibegović – čovjek, naučnik, pedagog* objavljeni su radovi istaknutih autora naučnika, prijatelja i kolega koji su u svojim radovima nastojali valorizirati Hadžibegovićev dugogodišnji nastavni i naučni doprinos. Svi objavljeni radovi ističu profesore izuzetne organizatorske sposobnosti te značajne naučne rezultate koji su osigu-